

Βιβλιοκρισίες — Κριτικές αναλύσεις

P. ROHS

PETER BIERI:
Ο ΧΡΟΝΟΣ
ΚΑΙ Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ
*ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ**

Τὸ βιβλίο αὐτὸ τελειώνει μὲ μιὰ ἀπόδειξη ὅτι ὁ χρόνος εἶναι πραγματικός. Ἐγὼ ὁ ἴδιος, χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζω, παρουσίασα μιὰ προσπάθεια ἀνακατασκευῆς τῆς ὑπερβατολογικῆς αἰσθητικῆς, ὅπου ἐπιδιώκεται ἡ δικαιολόγησις τῆς θέσεως γιὰ τὴν ἰδεατότητα τοῦ χρόνου.¹ Ἀρκετὴ ἀφορμὴ δηλαδὴ γιὰ μιὰ κριτικὴ συζήτηση. Θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ καταλήξουμε μὲ ἐπιχειρήματα κάπου σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ θέμα — παρ' ὅλο πὺ εἶναι πάντα ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀμφισβητούμενα. Καὶ μάλιστα ἀφοῦ, καθὼς μᾶς δείχνει καὶ τὸ βιβλίο αὐτό, πρόκειται γιὰ ἓνα πρόβλημα βασικῆς σημασίας γιὰ τὴ θεωρία τῆς γνώσεως καὶ γενικὰ γιὰ κάθε ἐρμηνεία τῆς ὑποκειμενικότητας.

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Β. κατὰ τῆς ὑπερβατολογικῆς ἰδεατότητας τοῦ χρό-

* Peter Bieri: *Zeit und Zeiterfahrung*, Frankfurt 1972 (Suhrkamp Verlag), 236 σελίδες. Ἡ βιβλιοκρισία αὐτὴ δημοσιεύτηκε στὸ *Philosophische Rundschau*, 24 (1977). Ἡ μετάφρασις δημοσιεύεται μὲ τὴν ἄδεια τοῦ συγγραφέα. Copyright © P. Rohs.

1. *Transzendente Ästhetik*. Meisenheim 1973. Βλέπε τὴ βιβλιοκρισία τοῦ G. Prauss στὸ *Philosophische Rundschau*, 22 (1976), σελ. 190 - 198.

νου είναι σοβαρά και προσεχτικά μελετημένα. Γι' αυτό και υποχρεώνουν τον καθένα, πού στη θεωρία της εμπειρίας του χρόνου υποστηρίζει την υπερβατολογική-φιλοσοφική θέση, σε ένα λεπτομερειακό έλεγχο. Έγώ βέβαια νομίζω πως τα επιχειρήματα του Β. μπορούν να αποδυναμωθούν· είναι όμως τόσο ισχυρά ώστε εξαναγκάζουν σε μια σαφέστερη διατύπωση αυτής της θέσης. Για το λόγο αυτό ή συζήτηση μπορεί να συμβάλει τελικά και στη διασάφηση της υπερβατολογικής-φιλοσοφικής θεωρίας του χρόνου.

Η εργασία του Β. όμως αξίζει να προσεχτεί και για τις άλλες της αρετές. Με μια παραδειγματική διαύγεια συνδέει τη συστηματική συλλογιστική της με προσεγμένες εισηγήσεις και συζητήσεις των περισσότερων θέσεων που έχουν υποστηριχτεί τα τελευταία χρόνια πάνω στο θέμα της εμπειρίας του χρόνου. Αυτό την κάνει σε ύψιλο βαθμό πληροφοριακή· κατορθώνει να συσχετίσει με ενδιαφέροντα και αντικειμενικό τρόπο θεωρητικές θέσεις αρκετά διαφορετικής προέλευσης — οί οποίες εξελίχθηκαν λίγο-πολύ ανεξάρτητα μεταξύ τους. Μια από τις προθέσεις της είναι να ανοίξει με αυτόν τον τρόπο μια συζήτηση ανάμεσα στις γλωσσοαναλυτικές, φυσικές και φαινομενολογικές θεωρίες του χρόνου (9 κ.έ.), και, καθώς μου φαίνεται, ή προσπάθεια αυτή πέτυχε με γόνιμο τρόπο χάρη στη συστηματική δραστηριότητα του συγγραφέα.

Έκπληξη ωστόσο προκαλεί το γεγονός ότι μια εργασία, πού επεξεργάζεται σχεδόν το σύνολο της νεότερης βιβλιογραφίας πάνω στην εμπειρία του χρόνου, αγνοεί με πρόδηλα επιδεικτικό τρόπο τον Heidegger. Το όνομά του δεν αναφέρεται ούτε μια φορά, ενώ αντίθετα ακόμα και ασήμαντες εργασίες συμβαίνει να συζητούνται διεξοδικά. Ακόμη και ή ένσωμάτωση στην εργασία του των φαινομενολογικών θεωριών του χρόνου δεν οδήγησε τον Β. στον Heidegger. Θα έπρεπε άραγε το “ρεϋμα του νεωτερισμού” να αγνοεί σήμερα έντελώς τον Heidegger;

“Αν είναι έτσι, τότε σίγουρα προς ζημία της θεωρίας του χρόνου. Θα φανεί και σε πολλά σημεία παρακάτω σε ποιό βαθμό αυτή ή περιφρόνηση ζημιώνει την εργασία του Β. “Μια επανεξέταση κάτω από τις συνθήκες της φιλοσοφίας σήμερα” (9) της προβληματικής του χρόνου, δεν μπορεί με κανένα τρόπο να αγνοήσει τον Heidegger.

Η ακόλουθη συζήτηση θα ασχοληθεί κυρίως, για τους λόγους που αναφέρθηκαν, με τις συστηματικές προθέσεις του Β., και μάλιστα “δι' ίδιον λογαριασμόν”. Αντίθετα, το έρώτημα αν οί συγγραφείς που χρησιμοποιήθηκαν αναφέρονται και κρίνονται όρθά, έρχεται σε δεύτερη θέση· εξάλλου έχει μόνο δευτερεύουσα σημασία και θα οδήγοϋσε τη συζήτηση πολύ μακριά.

Για να δώσει ό Β. συγκεκριμένο περιεχόμενο στην άοριστη και γενική, αλλά και μη επιδεχόμενη όρισμό έκφραση “χρόνος”, ανατρέχει σε μία διά-

κριση (16) ποὺ ὀφείλεται στὸν McTaggart: στὴ διάταξη τῶν συμβάντων σύμφωνα μὲ τοὺς προσδιορισμοὺς “παρελθόν”, “παρὸν” καὶ “μελλοντικὸ” (Α-Σειρά· Α-προσδιορισμοί)· στὴ διάταξη τῶν συμβάντων σύμφωνα μὲ τὶς σχέσεις “νωρίτερα ἀπὸ”, “ἀργότερα ἀπὸ”, “ταυτόχρονα μὲ” (Β-Σειρά· Β-σχέσεις). Ὁ Β. χρησιμοποιεῖ γενικά αὐτὴ τὴ βολικὴ ἀλλὰ — ὅπως νομίζω — ὄχι πολὺ σαφὴ ὀρολογία, μᾶλλον γιὰ νὰ μὴ χρειαστεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ὀρολογία τοῦ Heidegger.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τέσσερα κύρια μέρη τῆς ἐργασίας εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἀπόκρουση τῶν ἐπιχειρημάτων, στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ προσπάθεια νὰ ἀποδειχτεῖ, μὲ μόνη βάση τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου, ἡ ἰδεατότητά του· τὰ ὁποῖα δηλαδὴ ἐπιχειροῦν νὰ δείξουν ὅτι χρόνος εἶναι μιὰ ἐσωτερικὰ ἀντιφατικὴ δομὴ. Μιὰ τέτοια ἀπόκρουση εἶναι βέβαια ἀπαραίτητη, ἀλλὰ μόνον ἐπειδὴ πραγματικὰ ὑπῆρξαν τέτοιου εἴδους ἀποδεικτικὲς προσπάθειες. Πάντως προκύπτουν ἐδῶ ἐνδιαφέρουσες καὶ διδακτικὲς ἐπιμέρους ἐρευνες. Τρία θεωρήματα θὰ πρέπει ἴσως νὰ τονιστοῦν περισσότερο: Πρῶτα ἐκτίθεται, ἀκολουθώντας τὸν Gale, ἡ μὴ αἰσθητικότητα τῶν Α-προσδιορισμῶν (31), κατόπιν προβάλλεται ἡ Β-Σειρά ὡς κατασκευαστικὴ ἀρχὴ τῆς Α-Σειρᾶς (49 κ.έ.) — πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς λ.χ. γιὰ τὸ “μελλοντικὸ” μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ “ἀργότερο ἀπὸ τώρα”, καὶ αὐτὸ γίνεται μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς Α-προσδιορισμοῦ καὶ μιᾶς Β-σχέσης. Τοῦτο σημαίνει πὼς ἡ Α-Σειρά ἐμπεριέχει τὴ Β-Σειρά, πὼς εἶναι δηλαδὴ σημασιολογικὰ ἐξαρτώμενη ἀπὸ αὐτή.— Τέλος, ἀκόμη μιὰ ἀξιοπρόσεκτη ἐρμηνεία τοῦ “χρονικοῦ γίνεσθαι” (τῆς κίνησης δηλαδὴ ὅπου τὸ μελλοντικὸ γίνεται παρὸν κλπ.): ὁ Β. τὸ ὀρίζει ὡς μιὰ Β-Σειρά καταστάσεων πραγμάτων (71). Ἐχομε καταστάσεις πραγμάτων ὅταν προσαρτοῦμε Α-προσδιορισμοὺς σὲ συμβάντα· αὐτὲς οἱ καταστάσεις πραγμάτων βρίσκονται οἱ ἴδιες σὲ Β-σχέσεις μεταξὺ τους (τὸ ὅτι ἓνα συμβάν εἶναι μελλοντικὸ, συμβαίνει νωρίτερα ἀπὸ τὸ ὅτι [τὸ συμβάν] γίνεται στὸ παρὸν κλπ.). Θὰ ἐπανέλθω στὸ τέλος γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ σὲ αὐτὰ τὰ θεωρήματα.

Στὸ δεύτερο μέρος ἐξετάζεται ἂν οἱ προσδιορισμοὶ τῆς Β- ἢ τῆς Α-Σειρᾶς μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀντικειμενικοὶ μὲ τὴ σημασιολογικὴ ἔννοια. Ὡς κριτήριον σημασιολογικῆς ἀντικειμενικότητος ἰσχύει τὸ ὅτι τὸ νόημα τῶν ἀντίστοιχων γλωσσικῶν ἐκφράσεων μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὸ χωρὶς ἀναφορὰ σὲ ὑποκειμενικὰ συμβάντα (85 κ.έ.). Ὁ Β. δείχνει ὅτι στὴν καθομιλουμένη, τόσο ὡς πρὸς τὶς Β-σχέσεις ὅσο καὶ ὡς πρὸς τοὺς Α-προσδιορισμοὺς, μιλάμε σὰν νὰ ἀνήκουν στὸν κόσμον, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη πὼς ὑπάρχουν ὑποκειμενικὰ συμβάντα, — ὅτι δηλαδὴ αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις, σύμφωνα μὲ τὸ σημασιολογικὸ τους περιεχόμενο, χρησιμοποιοῦνται ἐντελῶς ἀντικειμενικὰ (πράγμα ποὺ σὰν διαπίστωση γιὰ τὴν καθομιλουμένη εἶναι σίγουρα σωστό).

Τὸ τρίτο μέρος ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν χρονικῶν προσ-

διορισμῶν, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴ Φυσικὴ. Ὡς κριτήριον γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν Β-σχέσεων στὴ Φυσικὴ ὁ Β. δὲν θέλει νὰ ἀποδεχτεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Φυσικὴ, ὡς θεωρία μὲ ἀντικειμενικὴ ἰσχύ, εἶναι μόνο τότε δυνατὴ, ὅταν οἱ ἀποφάνσεις γιὰ τὶς σχέσεις νωρίτερα-ἀργότερα τῶν συμβάντων, ποὺ δὲν εἶναι συμβάντα ὑποκειμενικά (ψυχικά), μποροῦν νὰ ἐπαληθευτοῦν διυποκειμενικά· ὡς τέτοιο κριτήριον ὁ Β. δέχεται τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει μιὰ κατανοητὴ, γιὰ τὴ θεωρία τῆς Φυσικῆς, δομὴ τοῦ κόσμου, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ὁποίας μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ χρονικοὶ προσδιορισμοὶ (127). Ὡς τέτοια δομὴ, ποὺ ἐγγυᾶται τὴν ἀντικειμενικότητα στὴ φυσικὴ θεωρία, τῶν σχέσεων νωρίτερα-ἀργότερα, θεωρεῖ τελικὰ τὴ μὴ ἀντιστρεψιμότητα. Τὴν προφανὴ ἀντίρρηση, ὅτι μιὰ τέτοια ἐξήγηση εἶναι κυκλική, ὁ Β. πιστεύει πὼς μπορεῖ νὰ τὴν ἀντικρούσει μὲ τὴ διάκριση σὲ λογικὸ καὶ γενετικὸ φαῦλο κύκλον. Ὁ Β. ὁμολογεῖ βέβαια πὼς ἡ ὑπαρξὴ μὴ ἀντιστρέψιμων διαδικασιῶν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχτεῖ μόνο ὅταν οἱ προτάσεις γιὰ τὶς νωρίτερα-ἀργότερα-σχέσεις τῶν συμβάντων (ἢ καταστάσεων φυσικῶν συστημάτων) μποροῦν νὰ προὔποτεθοῦν ὡς ἀντικειμενικὰ ἀληθεῖς (143). Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμοῦς λέει: “Γιὰ τὴ φυσικὴ ἀντικειμενικότητα τῆς χρονικῆς ἀνισοτροπίας, ὡστόσο, ἀποφασιστικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς, ὅταν ἔχει διαπιστωθεῖ μιὰ τέτοια μὴ ἀντιστρεψιμότητα ὡς νομοτελειακὴ ἀναπαράσταση τῆς δομῆς τοῦ κόσμου, μποροῦν νὰ συναχθοῦν Β-σχέσεις μεταξὺ τῶν συμβάντων χωρὶς λογικὴ κυκλικότητα” (143). Μὲ τὴ διχοτόμηση, ὡστόσο, ὁ λογικὸς κύκλος δὲν μετατρέπεται σὲ γενετικὸ: μπορῶ βέβαια νὰ παραβλέψω ὅτι ἡ διαπίστωση τῆς μὴ ἀντιστρεψιμότητας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διαπίστωση τῶν Β-σχέσεων καὶ νὰ τὴ θέσω ὑποθετικὰ στὴν ἀρχὴ (“ἂν ἔχει διαπιστωθεῖ μιὰ τέτοια μὴ ἀντιστρεψιμότητα. . .”), ἢ ἐξάρτηση ὁμοῦς δὲν ἐξαφανίζεται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Καὶ ὁ φαῦλος κύκλος, στὸ βαθμὸ ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἰσχύ τῶν προτάσεων, εἶναι λογικὸς καὶ ὄχι γενετικὸς: ἡ τιμὴ ἀλήθειας τῆς πρότασης, ποὺ ἰσχυρίζεται τὴν ὑπαρξὴ τῆς μὴ ἀντιστρεψιμότητας, μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ μόνον ὅταν οἱ προτάσεις γιὰ τὶς Β-σχέσεις εἶναι διαπιστωμένα ἀληθεῖς. Ἡ “ἐξήγηση” ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ δοθεῖ, παρ’ ὅλη τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ κύκλου, θὰ ἦταν λοιπόν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κενὴ καὶ ὁπωςδήποτε ἐντελῶς ἀσήμαντη γιὰ τὴ θεωρία τῆς γνώσης. Ἐξάλλου οἱ Β-σχέσεις δὲν θὰ ἦταν λιγότερο ἀντικειμενικὲς ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ μὴ ἀντιστρεψιμότητα, ἂν δηλαδὴ παράλληλα μὲ ὅλες τὶς ἐπιτρεπτὲς φυσικὲς διαδικασίες συνέβαιναν καὶ οἱ ἀντίστροφες, μὲ σχεδὸν τὴν ἴδια συχνότητα. Διαφορετικὰ ἡ κλασικὴ μηχανικὴ δὲν θὰ ἦταν μιὰ δυνατὴ αὐτόνομη ἐμπειρικὴ θεωρία. — Γιὰ τοὺς Α-προσδιορισμοὺς ὁ Β. ἀποδεικνύει ὅτι ἔχει ἀποτύχει ἢ προσπάθεια τοῦ Reichenbach νὰ τὶς ἀντικειμενικοποιήσῃ μὲ βάση τὴν κβαντομηχανικὴ δομὴ τῆς προσδιοριστίας/ἀπροσδιοριστίας (Bestimmtheit/Unbestimmtheit).

Τὸ τέταρτο μέρος φιλοδοξεῖ νὰ φέρει τὴν κυρίως ἀπόδειξη ὅτι ὁ χρόνος εἶναι πραγματικός. Ἡ ἀπόδειξη αὐτὴ στηρίζεται στὴν ἀπόκρουση τῶν ὑπερβατολογικῶν-φιλοσοφικῶν θεωριῶν τοῦ χρόνου. Ὁ B. ξεκινάει ἀπὸ τὸν “ἀπλὸ συλλογισμόν”: “Κάθε ὑπερβατολογικὴ ἀναγωγὴ τοῦ χρόνου σ’ ἓναν τρόπο (Modus) ὑποκειμενικότητας ἔχει ὡς συνέπεια ἢ ὑποκειμενικότητα, καὶ μὲ αὐτὴν καὶ ἡ ἐμπειρία τοῦ χρόνου, νὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς κάτι ποὺ τὸ ἴδιο δὲν ὑπάρχει ‘μέσα στὸ χρόνο’· γιατί ἐκεῖνο ποὺ γενικὰ συγκροτεῖ χρόνον, δὲν μπορεῖ τὸ ἴδιο πάλι νὰ ὑπόκειται σὲ αὐτόν, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ συγκροτούμενον” (178). — Τὸ ὅτι ἤδη αὐτὸ δὲν εἶναι ὀρθό, θὰ μπορούσε νὰ τὸ μάθει ὁ B. ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν Heidegger ποὺ ὁ ἴδιος τόσο περιφρονεῖ. Ὁ Heidegger ἔχει δείξει ὅτι ἡ ὑπόθεση τῆς ὑπερβατολογικῆς ιδεατότητας τοῦ χρόνου συμβιβάζεται θαυμάσια μὲ τὴν πρωταρχικὴ χρονικότητα τῆς ὑποκειμενικότητας. Μιὰ ἀπόφαση πάνω σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀπαιτεῖ μιὰ ἐξήγηση τοῦ τί βασικὰ εἶναι τὸ “συγκροτεῖν”. Στὸν B. δὲν βρίσκεται μιὰ τέτοια ἐξήγηση· ὁ παραπάνω συλλογισμὸς φαίνεται τόσο “ἀπλός”, ἐπειδὴ τὸ συγκροτεῖν τὸ φαντάζεται προφανῶς σὲ ἀναλογία μὲ φυσικὲς σχέσεις ἐπίδρασης. — Ἀλλὰ ἄς προχωρήσουμε πρῶτα παρακάτω.

Ἡ ἀντίθετη θέση τοῦ B. εἶναι λοιπὸν ὅτι ἡ ἐμπειρία τοῦ χρόνου εἶναι κατανοητὴ, μόνον ὅταν αὐτὴ ἢ ἴδια συντελεῖται μέσα στὸ χρόνο, ὅταν εἶναι ἐπακόλουθο ὀρισμένων συμβάντων. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει πὼς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ χρόνου θὰ πρέπει νὰ τεθεῖ ἓνας πραγματικός, ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία χρόνος. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ ἀποδειχτεῖ: ἡ ἐμπειρία τοῦ χρόνου (καὶ μάλιστα στὶς πιὸ στοιχειώδεις μορφές της) εἶναι κατανοητὴ τότε — ἀλλὰ καὶ μόνον τότε — ὅταν ἢ ἴδια εἶναι ἓνα συμβάν ποὺ συντελεῖται μέσα στὸ χρόνο. — Τρία εἶναι λοιπὸν κυρίως τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ κατὰ τὸν B. προορίζονται νὰ ἀποδείξουν αὐτὴ τὴν θέση.

Ἀρχικὰ ἀσκεῖται ἐκτεταμένη κριτικὴ στὴ φαινομενολογικὴ θεωρία τοῦ χρόνου τοῦ Husserl. Ὁ Husserl εἶχε προσπαθήσει νὰ δώσει μιὰ περιγραφή τῆς συνείδησης τοῦ χρόνου, στὴν ὁποία — σύμφωνα μὲ τὴ φαινομενολογικὴ ἀρχὴ — καθετὶ “ὑπερβατικό”, δηλαδὴ καὶ οἱ πραγματικὲς χρονικὲς σχέσεις, θὰ πρέπει νὰ παραμένει σὲ παρενθέσεις. Ὁ B. δείχνει πὼς αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα θὰ ἀποτύχει ἀναγκαστικά, “πὼς τὸ πρόγραμμα ἀκόμη καὶ μιᾶς μόνο περιγραφῆς τῆς συνείδησης τοῦ χρόνου δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴν παραδοχὴ ἑνὸς πραγματικοῦ χρόνου, ‘μέσα’ στὸν ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται τὸ φαινόμενο, ἀκριβῶς γιὰ νὰ μὴν παραμείνει ἀκατανόητο” (199).

Ἡ κριτικὴ αὐτὴ δὲν εἶναι ἀβάσιμη, τὸ σημεῖο ὅμως ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινάει δὲν εἶναι ἡ ιδεατότητα τοῦ χρόνου, ἀλλὰ ἡ διάκριση μεταξὺ ἐμμένειας καὶ ὑπερβατότητας, στὴν ὁποία ὁ Husserl παρέμεινε ἄκριτος κληρονόμος τοῦ

Brentano. Ἐφοῦ τὰ συνειδησιακὰ ἐνεργήματα εἶναι ἐπίσης συμβάντα, δηλαδή καὶ αὐτὰ κάτι τὸ “ὑπερβατικό”, δὲν μπορεῖ βέβαια ἡ συνείδηση τοῦ χρόνου νὰ περιγραφεῖ χωρὶς ἀναφορὰ στὴν ὑπερβατότητα. Ἡ διάκριση μεταξύ ἐμμένειας καὶ ὑπερβατότητας δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τοὺς συγκεκριμένους αὐτοὺς στόχους.

Γιατὶ αὐτὴ ἡ κριτικὴ δὲν ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν πραγματικότητα (Realität) τοῦ χρόνου, τὸ ὑπαινίσσεται ὁ ἴδιος ὁ B. (201 κ.έ.): κατὰ τὸν Kant, τὸ ἐμπειρικό Ἐγὼ (τὸ νὰ μιλάει δηλαδή κανεὶς γιὰ “συνειδησιακὰ ἐνεργήματα” κλπ.) εἶναι τὸ ἴδιο ἓνα φαινόμενο. Ἐάν αὐτὴ ἡ ἀποψη τοῦ Kant εἶναι σωστὴ, προκύπτει συνάμα πὼς τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Husserl θὰ πρέπει νὰ ἀποτύχει. Μιὰ ἀντίρρηση πάνω σὲ αὐτὸ δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἀποτελεῖ, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς συστηματικῆς τῆς ἀξίας, ἀντίρρηση κατὰ τῆς θέσης τοῦ Kant. Ἡ ἀντίρρηση αὐτὴ θὰ μπορούσε ἀντίθετα νὰ ἀποκρουστεῖ μὲ τὴν ἐπιτυχία τῆς φαινομενολογικῆς θέσης: ἡ θέση γιὰ τὸ χαρακτήρα ὡς φαινόμενου τοῦ ἐμπειρικοῦ Ἐγὼ θὰ ἦταν τότε ἀναγκαστικὰ λαθεμένη.

Τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα γιὰ τὸ ὅτι ὁ χρόνος εἶναι πραγματικός, ποὺ σκοπὸ ἔχει νὰ ἀναπληρώσει τὴ διαπιστωμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν B. ὑστέρηση τοῦ πρώτου σὲ ἀποδεικτικὴ δύναμη, εἶναι τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον. Ὁ B. ξεκινάει ἀπὸ τὸ ἐρώτημα: “Κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες ὀργανώνονται τὰ συνειδητὰ δεδομένα (bewusste Daten) ὥστε νὰ σχηματίζουν ‘μιὰ συνείδηση’, ‘μέσα’ στὴν ὁποία αὐτὰ παριστάνονται ταξινομημένα κατὰ τοὺς A-προσδιορισμοὺς καὶ ὑποκείμενα στὸ χρονικὸ γίνεσθαι;” (205). Στὴ συνέχεια ἀναπτύσσεται μιὰ σειρά στοιχειωδῶν συνθηκῶν γιὰ τὴ συνείδηση τοῦ χρόνου: Πρῶτα εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μεταβάλλονται τὰ δεδομένα ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους, πράγμα ποὺ ἀπαιτεῖ μιὰ πολλαπλότητα δεδομένων ποὺ πρέπει νὰ ὑποτεθοῦν ὡς διατεταγμένα σύμφωνα μὲ τὶς B-σχέσεις. Τὰ δεδομένα θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ διατηροῦν, γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, τὴν ποιότητα (Qualität) τοῦ νὰ παραμένουν συνειδητὰ· ἐνῶ συνάμα θὰ πρέπει νὰ γίνεται μιὰ μεταβολὴ στὴν παράστασή τους. Τέλος εἶναι ἀπαραίτητη τουλάχιστον μιὰ ἀκόμη ἐνότητα τῆς συνείδησης, ποὺ θὰ πρέπει νὰ περιγραφεῖ ὡς συγχρονικότητα τῶν δεδομένων τῆς. “Αὐτὰ τὰ πρῶτα βήματα σὲ μιὰ ‘ἐξηγητικὴ’ καὶ συνεπῶς ‘κατασκευαστικὴ’ θεωρία τῆς συνείδησης τοῦ χρόνου θὰ πρέπει νὰ κάνουν ἀρκετὰ σαφές πὼς ὄχι μόνο ἡ περιγραφή τοῦ φαινομένου δὲν μπορεῖ νὰ γίνει χωρὶς ἀναφορὰ στὶς πραγματικὲς χρονικὲς σχέσεις, ἀλλὰ πὼς καὶ οἱ συνθήκες ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὸ φαινόμενο συνεπάγονται μιὰ τέτοια ἀναφορὰ, ὥστε νὰ εἶναι γενικὰ δυνατὴ μιὰ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου. . . τὸ ἐρώτημα, ἂν τὰ συνειδητὰ δεδομένα, ποὺ παριστάνονται ὡς γεγονότα, εἶναι πράγματι γεγονότα, μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ θετικά” (209 κ.έ.).

Ἐχει ἀποκρουστεῖ πράγματι μὲ αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα ἡ ἰδεατότητα τοῦ

χρόνου; (Θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι στὴ συνέχεια δὲν θὰ ἀσχοληθῶ κυρίως μὲ τοὺς λόγους ὑπὲρ τῆς ἰδεατότητας τοῦ χρόνου, ἀλλὰ μὲ τὸ ἂν οἱ ἀρχές (Instanzen) ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Β. εἶναι ἐναντίον της.)

Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ Kant, ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δύο ἰδιομορφίες τοῦ χρόνου: ὁ χρόνος εἶναι μιὰ μορφή δεκτικότητας καὶ μιὰ μορφή τῆς ἐσωτερικῆς αἴσθησης. Τὸ πρῶτο σημαίνει ὅτι τὰ δεδομένα δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν τὴν ποιότητα τοῦ νὰ παραμένουν συνειδητὰ χωρὶς νὰ βρίσκονται μεταξύ τους σὲ σχέση ἀκολουθίας, ὅτι δηλαδή αὐτὸ ποὺ γίνεται συνειδητὸ πρέπει νὰ βρίσκεται τὸ ἴδιο σὲ σχέση ἀκολουθίας· τὸ δεύτερο σημαίνει ὅτι καὶ οἱ παραστάσεις (Vorstellungen oder "Darstellungen"), στὸ βαθμὸ ποὺ εἶναι συνειδητές, εἶναι συμβάντα. Τίποτα δὲν ὑπάρχει στὴ συνείδηση — οὔτε παριστάμενα οὔτε παράσταση — ποὺ νὰ μὴ βρίσκεται σὲ Β-σχέσεις· δὲν ἰσχύει λοιπὸν ὅτι οἱ Β-σχέσεις προσαρτῶνται ἐκ τῶν ὑστέρων στὰ δεδομένα, ποὺ δίχως αὐτὲς θὰ ἦταν ἤδη συνειδητὰ. Αὐτὸ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδείξει ὁ Β. εἶναι ὅτι τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουν τὴν ποιότητα νὰ εἶναι συνειδητὰ, τότε μόνο μποροῦν νὰ εἶναι συμβάντα ὅταν κάτι ποὺ δὲν ἔχει τὴν ποιότητα τοῦ νὰ εἶναι συνειδητὸ εἶναι συμβάν. Δὲν βλέπω ὅμως νὰ προβάλλεται σχετικὰ μὲ αὐτὸ κανένα ἐπιχείρημα. Ὅτι τὰ συνειδητὰ δεδομένα μποροῦν νὰ εἶναι συμβάντα, ἰσχύει καὶ σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ Kant. Οἱ μορφές τῆς δεκτικότητας εἶναι ἀκριβῶς τέτοιες ποὺ σὲ σχέση μὲ αὐτὲς θὰ πρέπει κάτι νὰ εἶναι καθορισμένο γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει τὴν ποιότητα νὰ εἶναι συνειδητό. Καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν ἐσωτερικὴ αἴσθηση αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ παραστάσεις (συνειδησιακὰ ἐνεργήματα ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο) θὰ πρέπει, γιὰ νὰ εἶναι οἱ ἴδιες κάτι γι' αὐτὸν ποὺ τίς ἔχει, νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους καθορισμένες ὡς πρὸς τίς Β-σχέσεις. Οἱ παραστάσεις δηλαδή θὰ πρέπει νὰ εἶναι καὶ οἱ ἴδιες συμβάντα· χωρὶς αὐτὸ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι τίποτα γι' αὐτὸν ποὺ τίς ἔχει. Τὸ ὅτι λοιπὸν τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουν τὴν ποιότητα νὰ εἶναι συνειδητὰ βρίσκονται σὲ Β-σχέσεις, δὲν ἀντικρούει τὴ θεωρία τοῦ Kant. Κάτι τέτοιο θὰ συνέβαινε ἂν εἶχε ἀποδειχτεῖ ὅτι αὐτὰ μποροῦν νὰ βρίσκονται σὲ Β-σχέσεις μόνον ὅταν βρίσκεται σὲ Β-σχέσεις κάτι ποὺ δὲν ἔχει τὴν ποιότητα τοῦ νὰ εἶναι συνειδητό. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποδείχτηκε.

Μὲ τὸ τρίτο ἐπιχείρημα (211 κ.έ.) ἐπιδιώκεται νὰ ἀποδειχτεῖ ὅτι ἡ διυποκειμενικότητα τῆς ἐμπειρίας τοῦ χρόνου δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὴ ὅταν ἐπιμένει κανεὶς στὴν ὑπερβατολογικὴ ἀναγωγὴ τοῦ χρόνου σὲ ἕναν τρόπο (Modus) ὑποκειμενικότητας. Ὡστόσο καὶ αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα δὲν εἶναι σωστό. Ὁ Β. ἀκολουθεῖ ἐδῶ τὴν κριτικὴ τοῦ Armstrong στὸν Φαινομεναλισμὸ. Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ χρησιμοποιήσει αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τοὺς δικούς του σκοποὺς ὁ Β. ἀναγκάζεται νὰ κάνει τὴν ἐντυπωσιακὴ

διαπίστωση ότι ένας συνεπής Φαινομεναλισμός, που θέλει να κατασκευάσει τον αντικειμενικό κόσμο από αισθητηριακά δεδομένα, είναι μια υπερβατολογική θέση. Μια άπριορική μορφή έποπτείας (Anschauungsform) είναι όμως κάτι το διαφορετικό από “αισθητηριακά δεδομένα”.

Ἡ διυποκειμενικότητα παραμένει βέβαια αναγκαστικά άκατανόητη έφ’ όσον θεωρεῖ κανείς τον αντικειμενικό κόσμο μια κατασκευή από αισθητηριακά δεδομένα. Ἄλλα οὔτε και με βάση μια πραγματικότητα, ή όποια υπάρχει ανεξάρτητα από το υποκείμενο που βιώνει, μπορεί να εξηγηθεῖ ή διυποκειμενικότητα. Μια τέτοια πραγματικότητα θα μπορούσε κανείς να τη γνωρίσει μόνο μέσω των αισθητηριακών δεδομένων: έτσι, εκτός από αυτήν την πραγματικότητα, χρειάζεται κανείς και την υπόθεση ότι τα αισθητηριακά δεδομένα είναι ικανά να αποδώσουν, να απεικονίσουν κάθε φορά πιστά αυτή την πραγματικότητα. Και σε αυτή την περίπτωση λοιπόν ή διυποκειμενικότητα θα έπρεπε — το ίδιο όπως και στον Φαινομεναλισμό — να εξηγηθεῖ με βάση τα έργα των αισθητηριακών αντιλήψεων (Sinneswahrnehmungen). Μια τέτοια εξήγηση όμως δεν είναι δυνατή. Αυτό ήταν, όπως ξέρουμε, το έπιχείρημα του Kant, σύμφωνα με το όποιο ο υπερβατολογικός ρεαλιστής γίνεται έμπειρικός ιδεαλιστής: αυτός, από τη δική του σκοπιά, θα πρέπει να βρίσκει τις παραστάσεις των αισθήσεων ανεπαρκείς για την επίτευξη μιᾶς διυποκειμενικῆς γνώσης πραγμάτων, τα όποια προϋποτίθενται καθαυτὸ πραγματικά (βλ. KRV A 369). Ἡ “υπερβατολογική πραγματικότητα” δεν βοηθάει όπως βλέπουμε καθόλου στην εξήγηση τῆς διυποκειμενικότητας, αφού αυτή θα μπορούσε να δρᾷ μόνο μέσω των αισθητηριακών δεδομένων, πράγμα που σημαίνει ότι τελικά όλα εξαρτῶνται από αυτά. Ἡ διυποκειμενικότητα δεν μπορεί να εξηγηθεῖ με βάση τα αισθητηριακά δεδομένα — οὔτε με τον τρόπο του Φαινομεναλισμοῦ, οὔτε με τον τρόπο του Ἑπερβατολογικοῦ Ρεαλισμοῦ (που “θεωρεῖ το χρόνο και το χωρο σαν κάτι που υπάρχει καθαυτό”, Kant δ.π.)—, αλλά με βάση άπριορικές μορφές. Ἡ άπριορικότητα έγγυᾶται διυποκειμενικότητα, ενώ τα αισθητηριακά δεδομένα δεν μπορούν να το κάνουν αυτό.

“Όπως τονίζει ο Β., ή άπάντηση στο έρώτημα, αν ο χρόνος είναι πραγματικός, θα εξαρτηθεῖ από το πρόβλημα τῆς έμπειρίας του χρόνου. Κατά τον Β. ή έμπειρία του χρόνου έχει ως εξής: “ή έμπειρία του χρόνου μπορεί τώρα να όριστεῖ δοκιμαστικά σαν μια διαπλοκή συμβάντων που προσδιορίζεται από μια πραγματική χρονική δομή, μια διαπλοκή που έχει την ιδιομορφία να μπορεί ή ίδια να παριστάνει τη χρονική διάταξη στην όποια βρίσκεται” (217). “Ἡ συνείδηση του χρόνου ως αυτοπαράσταση (Selbstdarstellung) πραγματικοῦ χρόνου” (218): σε αυτή τη φόρμουλα, που έπανα-

λαμβάνεται συχνά μὲ παρόμοιο τρόπο, καταλήγει τελικὰ ἢ πρόταση τοῦ B. 'Η εμπειρία τοῦ χρόνου εἶναι μιὰ πραγματικὴ B-Σειρὰ καὶ μπορεῖ νὰ παριστάνει μιὰ τέτοια σειρά: γι' αὐτὸ ἢ εμπειρία τοῦ χρόνου δὲν εἶναι "γνώση ἑνὸς ὑποκειμένου γιὰ ἕνα δεδομένο, ποὺ εἶναι καταρχὴν διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο" (217).

Δὲν βλέπω ὅμως πῶς θὰ μπορούσε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ξεπεραστεῖ ἢ παλιὰ σεβάσμα θεωρία τῆς ἀπεικόνισης (Abbildtheorie) (σίγουρα ὄχι μὲ τὴν ἐπιλογή τῆς ἔκφρασης "παριστάνω" [Darstellen] ἀντὶ "ἀπεικονίζω" [Abbilden]): τόσο τὰ ψυχικὰ συμβάντα στὰ ὁποῖα συνίσταται ἢ ἴδια ἢ εμπειρία τοῦ χρόνου, ὅσο καὶ τὰ ἄλλα μὴ ψυχικὰ συμβάντα, πρέπει (σύμφωνα μὲ τὴν προϋπόθεση) νὰ εἶναι διατεταγμένα σύμφωνα μὲ τὶς B-σχέσεις, οἱ ὁποῖες ὑποτίθεται ὅτι ὑπάρχουν ἑντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εμπειρία. Αὐτὴ ἢ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν εμπειρία ὑπάρχουσα χρονικὴ διάταξη ἐπιδιώκεται λοιπὸν νὰ "παρασταθεῖ", δηλαδὴ νὰ συμπεριληφθεῖ στὴν εμπειρία. "Ἄν αὐτὴ ἢ διάταξη ὑφίσταται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εμπειρία, τότε αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβεῖ μόνο μὲ μιὰ "ἀπεικόνιση" αὐτοῦ τοῦ καθαυτοῦ ὑπάρχοντος πραγματικοῦ. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἢ ἴδια ἢ εμπειρία τοῦ χρόνου εἶναι *καθαυτὴ* (δηλαδὴ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ βιώνω [Erfahren]) μιὰ χρονικὰ διατεταγμένη ἀκολουθία συμβάντων, δὲν ἀλλάζει τίποτα· δὲν συμβάλλει καθόλου στὴν ἐξήγηση τῆς εμπειρίας τοῦ χρόνου. Αὐτὴ ἢ χρονικὴ διάταξη εἶναι γιὰ τὴν εμπειρία τὸ ἴδιο ἐξωτερικὴ ὅπως καὶ μιὰ καθαυτὸ πραγματικὴ χρονικὴ διάταξη μὴ ψυχικῶν συμβάντων. (Αὐτὴ ἢ τελευταία εμπειρία τοῦ χρόνου δὲν φαίνεται νὰ καλύπτεται καθόλου ἀπὸ τὸ μοντέλο ποὺ προτείνεται· ἐκεῖ σίγουρα δὲν ὑπάρχει "αὐτοπαράσταση πραγματικοῦ χρόνου".) Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ ἀπαιτηθεῖ ἀπὸ τὴ συνείδηση νὰ διαθέτει τὴ μυστηριώδη ἰκανότητα νὰ μπορεῖ "νὰ ἀπεικονίζει" ἢ νὰ "παριστάνει" μιὰ πραγματικότητα ποὺ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἴδια. Μὲ αὐτὸν ὅμως τὸν τρόπο δὲν νοεῖται ἢ εμπειρία, οὔτε καὶ ἢ εμπειρία τοῦ χρόνου.

Αὐτὸ δείχνει κυρίως ἕνα σημαντικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἰδεατότητα τοῦ χρόνου (ὡς B-Σειρὰ), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Kant καὶ τὸ συζητάει καὶ ὁ B. 'Η σχέση νωρίτερα-ἀργότερα δὲν εἶναι (σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ὅρους τῆς σχέσης) ἕνα δεδομένο τῶν αἰσθήσεων. 'Ο B. τὸ παραδέχεται αὐτὸ ὡς ὀρθὸ (80). 'Επίσης δὲν εἶναι κάτι ποὺ θὰ ἦταν ἔστω καὶ σὲ μιὰ χρονικὴ στιγμή πραγματικὸ, δὲν εἶναι συμβάν. Γιὰ νὰ εἶναι λοιπὸν ἢ B-Σειρὰ πραγματικὴ θὰ πρέπει κάτι, ποὺ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι πραγματικὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα, νὰ μπορεῖ νὰ "παριστάνεται" ἢ νὰ "ἀπεικονίζεται" στὴ συνείδηση, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ συμβαίνει αὐτὸ μὲσω τῶν αἰσθητηριακῶν δεδομένων, μὲσω "παθῶν" (Affektionen). Νομίζω πῶς αὐτὸ εἶναι τελείως ἀδιανόητο. Δὲν γνωρίζουμε κανένα εἶδος διαδικασίας, μὲ βάση τὴν ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ αὐτό.

Προσπάθησα νὰ συμπληρώσω αὐτὴν τὴ συλλογιστικὴ μὲ τὴ σκέψη ὅτι κάτι ποὺ δὲν εἶναι πραγματικὸ ὡς συμβαῖνον (als sich ereignend), μπορεῖ νὰ εἶναι πραγματικὸ μόνο ὡς παρόν. Δὲν ὑπάρχουν λοιπὸν ποτὲ συνθέσεις ἢ σχέσεις ἂν δὲν ὑπάρχει παρόν. Ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα τῶν Α-προσδιορισμῶν (ποὺ παραδέχεται καὶ ὁ Β.) συνάγεται ἡ ὑποκειμενικότητα ὄλων τῶν συνθέσεων, ὅπως τὴ δεχόταν ἤδη ὁ Kant. —“Ἄν δηλαδὴ δεχτεῖ κανεὶς μαζί μὲ τὸν Β. ἓνα διατεταγμένο σύμφωνα μὲ τὶς Β-σχέσεις χρόνο ὡς “πραγματικό”, ὡς ἀνεξάρτητα ὑπαρκτὸ ἀπὸ τὴ βιούσα (erfahrenden) ὑποκειμενικότητα, τότε θὰ πρέπει προφανῶς καὶ οἱ ἴδιες οἱ σχέσεις (ὡς διαχωρισμένες ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς σχέσης) νὰ εἶναι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο πραγματικές. Ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, θὰ πρέπει νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ μιᾶμε γιὰ μιὰ πραγματικότητα τῶν σχέσεων ὡς σχέσεων (γιὰ συνθέσεις, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ Kant), γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀληθινὴ γνώση (Erkenntnis). Γι’ αὐτὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία (Erfahrung).

Ὁ Β. ὑπόσχεται (83) νὰ ἐξηγήσει ἱκανοποιητικὰ τὶς φαινομενικὲς προφάνειες γιὰ τὴν ἰδεατότητα τοῦ χρόνου — ἰδιαίτερα τὴ μὴ αἰσθητικότητα τῶν Β-σχέσεων ὡς σχέσεων —. Θὰ δείξει ὅτι τὰ λάθη ἐξηγοῦνται ἀπὸ μιὰ λαθεμένη διατύπωση τοῦ ἐρωτήματος καὶ ἀπὸ μιὰ φαυλο-κυκλικὴ ἐξάρτηση τῶν προβλημάτων μεταξύ τους (216). Ὡστόσο ἡ διαπίστωση αὐτῆς τῆς μὴ αἰσθητικότητας (ὅπως καὶ αὐτῆς τῶν Α-προσδιορισμῶν) δὲν βασίζεται στὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἓνας τρόπος (Modus) ὑποκειμενικότητας· γι’ αὐτὸ καὶ εἶναι σὲ θέση, χωρὶς καμιὰ κυκλικότητα, νὰ χρησιμεύει ὡς θεμελίωση τῆς ἰδεατότητας τοῦ χρόνου. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση δὲν ἐξαρτᾶται οὔτε ἀπὸ τὴν παραδοχὴ μιᾶς ἄχρονης ὑποκειμενικότητας. Συνεπῶς δὲν ὑπάρχει λαθεμένη διατύπωση τοῦ ἐρωτήματος. Ἡ ἐξαγγελία τοῦ Β. νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ λόγοι ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ὑπερβατολογικὴ θέση βασίζονται σὲ μιὰ λαθεμένη διατύπωση τοῦ ἐρωτήματος, δὲν ἐκπληρώνεται· ὁ Β. δὲν ἀντιμετωπίζει πιά καθόλου αὐτοὺς τοὺς λόγους.

Ὡστόσο παραμένει ἀκόμη πρὸς κρίση ἡ ὑπόθεση ἑνὸς “ἄχρονου ὑποκειμένου” στὴν ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία. Ὁ Β. θεωρεῖ αὐτὴν τὴν ὑπόθεση ὡς τὸ ἀποφασιστικὸ λάθος αὐτῆς τῆς θέσης· δικαιολογημένα θέλει νὰ φέρει σὲ στενότατο συσχετισμὸ τὴ θεωρία τῆς ἐμπειρίας τοῦ χρόνου καὶ τὴν ἔρμηνεία τῆς ὑποκειμενικότητας ὡς ὑποκειμενικότητας (13 κ.έ.).

Καὶ στὴν ἀνακατασκευὴ ὅμως ποὺ πρότεινα ἐγὼ ὁ ἴδιος, ὑπάρχει ἡ ὑπόθεση τῆς μὴ αἰσθητηριακῆς ὑποκειμενικότητας (ἢ, ὅπως τὴ λέω ἐγώ, ὑποκειμενικότητα ποὺ δὲν συμμετέχει στὰ συμβάντα [nichtereignishafte]). Ὁ λόγος ὅμως ποὺ κάνω τὴν ὑπόθεση δὲν εἶναι ὅτι τὸ ὑποκείμενο ὡς συγκροτοῦν χρόνο (Zeit-Konstituierendes) θὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ εἶναι ἄχρονο — μιὰ τέτοια ἀναγκαιότητα δὲν ὑφίσταται —· ὁ λόγος εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός: θὰ πρέπει νὰ ἰσχύει ὅτι τὸ συγκροτούμενο καὶ τὸ συγκροτοῦν εἶναι

κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πραγματικά, ὅτι, ὅπως μπορεῖ ἐπίσης νὰ πεῖ κανεὶς, εἶναι χρονικά σύμμετρα (*zeitlich kommensurabel*). Τὸ συγκροτούμενο ὡστόσο — ἡ μορφή, ἡ σύνθεση, οἱ σχέσεις ὡς σχέσεις — δὲν εἶναι, ὅπως παρατηρήσαμε ἤδη στὸ παράδειγμα τῶν Β-σχέσεων, τὸ ἴδιο, ὡς συμβάν, πραγματικό. Θὰ πρέπει συνεπῶς νὰ ὑπάρχει καὶ μιὰ πραγματικότητα τοῦ συγκροτοῦτος ποῦ δὲν συμμετέχει στὰ συμβάντα. Ἡ ὑποκειμενικότητα θὰ πρέπει, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ σύνθεση (ἢ νὰ “συγκροτήσῃ”), νὰ εἶναι ἡ ἴδια κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πραγματικὴ ὅπως εἶναι καὶ οἱ συνθέσεις. Ἡ σχέση ὅμως ὅτι ἓνα συμβάν εἶναι ὑστερότερο ἀπὸ ἓνα ἄλλο, δὲν εἶναι πραγματικὴ ὡς σχέση οὔτε στὴ μιὰ οὔτε στὴν ἄλλη ἀπὸ τὶς δύο χρονικὲς στιγμὲς ποῦ ἀνήκουν στοὺς ὅρους τῆς σχέσης τους, οὔτε ὅμως καὶ σὲ κάποια τρίτη στιγμή. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὑποκειμενικότητα θὰ πρέπει νὰ εἶναι πραγματικὴ χωρὶς νὰ συμμετέχει στὰ συμβάντα. Χωρὶς αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσαν λ.χ. νὰ ὑπάρχουν γλωσσικὲς σημασίες, ποῦ, ὡς “ἰδεατὲς οὐσίες”, ἐπίσης δὲν εἶναι συμβάντα. Εἶναι ἀφέλεια καὶ ἐντελῶς ἀκατανόητο νὰ ὑποθέτουμε ὅτι ἓνα ὑποκείμενο, ποῦ θὰ ἦταν *μόνο* ὡς συμβαῖνον πραγματικό, θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσῃ, νὰ “συγκροτήσῃ”, ἢ ἔστω καὶ νὰ γνωρίσῃ κάτι ποῦ δὲν συμβαίνει. Ὅλα αὐτὰ θὰ παραβίαζαν τὸν ὅρο τῆς χρονικῆς συμμετρίας καὶ τῶν δύο πλευρῶν. — Ὅτι ὅμως μιὰ ὑποκειμενικότητα ποῦ δὲν συμμετέχει στὰ συμβάντα δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι ἀχρονική, τὸ ἔδειξε ἤδη ὁ Heidegger, ὁ ὁποῖος ἀναγνώρισε στὴν πρωταρχικὴ χρονικότητα τὴν οὐσία τῆς υπερβατολογικῆς κατάληψης (*Apperzeption*). Μὲ βάση αὐτὴ τὴν κατάσταση πραγμάτων μπορεῖ στὴ συνέχεια νὰ ἀποδειχτεῖ ὅτι ὁ χρόνος, παρ' ὅλη τὴν ἰδεατότητά του, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ “συμπτωματικὸ στοιχεῖο τῆς ἐμπειρίας”, ποῦ καὶ αὐτὸ εἶναι ἐμπειρικό. Ἡ ἰδεατότητά του εἶναι υπερβατολογικὴ καὶ ὄχι ἐμπειρική. Ὁ χρόνος μπορεῖ γι' αὐτὸ νὰ εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ μιὰ παράσταση ἢ ἐμπειρία τοῦ ἑαυτοῦ του.

Στὸ τέλος λίγα λόγια ἀκόμη σχετικά μὲ τοὺς Α-προσδιορισμούς. Κατὰ τὸν Β. αὐτὴ ἡ δομὴ τοῦ χρόνου δὲν εἶναι παρὰ “ὁ χαρακτηριστικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται ἡ πραγματικὴ διάταξη κατὰ τὸ νωρίτερα-ἀργότερα” (220). Αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ συνεπές, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια του τὴ θέση. Ὁ κανόνας, ὅτι τὸ συγκροτοῦν δὲν μπορεῖ νὰ ὑπόκειται σὲ αὐτὸ ποῦ τὸ ἴδιο συγκροτεῖ, θὰ ἔπρεπε βέβαια νὰ ἐφαρμοστεῖ καὶ σὲ αὐτὴν τὴ δομὴ τοῦ χρόνου: ἐφόσον λοιπὸν ἡ συνείδηση συγκροτεῖ τοὺς Α-προσδιορισμούς, δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορίζεται ἡ ἴδια ἀπὸ αὐτούς. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ ὑπάρχει μιὰ συγκροτούσα συνείδηση, ποῦ ἡ ἴδια νὰ μὴν εἶναι λ.χ. ὡς παρούσα πραγματικὴ, πράγμα ποῦ προφανῶς εἶναι παράλογο. Θὰ πρέπει λοιπὸν — σύμφωνα μὲ αὐτὸν τὸν κανόνα — νὰ εἶναι καὶ οἱ Α-προσδιορισμοὶ “πραγματικὸς” χρόνος.

Αὐτὴ ἡ ἀσυνέπεια ὀφείλεται βέβαια σὲ σοβαροὺς λόγους: ἡ ἐμπειρία τῶν Α-προσδιορισμῶν θὰ γινόταν ἐντελῶς ἀκατανόητη, ἂν ἦταν καὶ αὐτοὶ πραγματικὸς χρόνος. Ὁ Β. ἀποφεύγει δικαιολογημένα αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὑπάρξει συνείδηση ποὺ νὰ μὴν μπορεῖ ἢ ἴδια νὰ προσδιοριστεῖ ὡς παρούσα. Αὐτὸ δείχνει πῶς ὁ παραπάνω κανόνας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι, μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, σωστός. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπορεῖ κανένας νὰ τὸν ἐπικαλεστεῖ γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν πραγματικότητα τῶν Β-σχέσεων. Ὁ Α-χρόνος ἀποδεικνύεται ἐδῶ γιὰ τὸν Β. ἐπίσης ὡς μιὰ “μορφὴ δεκτικότητας”, ἢ ὁποῖα δέχεται τὶς Β-σχέσεις. Αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὁ κανόνας αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύσει γιὰ τὸν Α-χρόνο.

Ἡ δική μου προσπάθεια ἀνακατασκευῆς βρίσκεται σὲ ἓνα ἀκόμη σημεῖο σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ἐγὼ ὑποθέτω μαζί μὲ τὸν Heidegger, ὅτι ὁ πρωταρχικὸς χρόνος εἶναι ἡ οὐσία τῆς ὑπερβατολογικῆς κατάληψης, ὅτι δηλαδὴ τὸ γνήσιο Ἐγὼ-σκέφτομαι εἶναι παρόν, ὅτι στὴν ὑπερβατολογικὴ αὐθορμησία (Spontaneität) ἀνήκει τὸ μέλλον κλπ. Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτει ὅτι ἡ Α-Σειρὰ πρέπει νὰ εἶναι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ, ἀπὸ ὅ,τι κατὰ τὸν Β., ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ Β-Σειρὰ. Οἱ Α-προσδιορισμοὶ θὰ πρέπει συνεπῶς νὰ ἐφαρμοστοῦν σὲ μιὰ μὴ αἰσθητηριακὴ ὑποκειμενικότητα· γι' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἡ Β-Σειρὰ τὴν κατασκευαστικὴ τους ἀρχὴ (λόγω τῆς μὴ αἰσθητικότητας). Ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ “χρονικὸ γίνεσθαι” προκύπτει τότε μιὰ ἄλλη ἐρμηνεῖα ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Β. ποὺ ἀναφέραμε.

Ἐγὼ ὥστόσο νομίζω πῶς — ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὑπερβατολογικὲς-φιλοσοφικὲς συζητήσεις ποὺ ὀδηγοῦν μακρύτερα (ὁ ὅρος τῆς χρονικῆς συμμετρίας ποὺ ἀναφέραμε ὀδηγεῖ ἐπίσης σὲ αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα) — ἤδη μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ διαπίστωσε ὁ ἴδιος ὁ Β. συνηγοροῦν ὑπὲρ αὐτῆς τῆς ἀντίληψης. Ἔτσι καὶ γι' αὐτόν προκύπτει ὅτι οἱ Α-προσδιορισμοὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρονται μὲ ἄλλον τρόπο στὴν ὑποκειμενικότητα, ἀπὸ ὅ,τι οἱ Β-σχέσεις. Κυρίως ὅμως διαπιστώνεται ἐπανειλημμένα ἢ μὴ αἰσθητικὸτητα τῶν Α-προσδιορισμῶν (31, 80, 172): “Ἡ ἐμπειρία τῆς Α-Σειρᾶς δὲν μπορεῖ συνεπῶς νὰ εἶναι αἰσθητηριακὴ”, λέγεται δικαιολογημένα (80): “οἱ Α-προσδιορισμοὶ δὲν ἀνήκουν στὴν περιγραφικὴ προσδιοριστικότητα τῶν συμβάντων” (31). Οἱ Β-σχέσεις ἀντίθετα ἀνήκουν ὅπωςδήποτε στὴν περιγραφικὴ προσδιοριστικότητα τῶν συμβάντων καὶ ἡ ἐμπειρία τους εἶναι — ὅπως καὶ στὶς σχέσεις στὸ χῶρο — αἰσθητηριακὴ (πράγμα ποὺ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ σχέσεις ὡς σχέσεις θὰ πρέπει νὰ εἶναι δοσμένες στὴ δεκτικότητα!). Αὐτὴ ἡ χαρακτηριστικὴ μὴ αἰσθητικὸτητα τῶν Α-προσδιορισμῶν μπορεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ γίνῃ κατανοητὴ μόνο σὲ μιὰ θέση ὅπου σύμφωνα μὲ τὸν Heidegger θὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ὡς οὐσία μὴ αἰσθητηριακῆς ὑποκειμενικότητας. Αὐτὴ ἡ μὴ αἰσθητικὸτητα καὶ ἡ ἄλλη τῆς ὑπερβατο-

γική κατάληψη δέν μπορεί νά ἔχουν διαφορετικές αἰτίες. Καί τότε φυσικά θά γίνει ἀπαραίτητο νά ἀπελευθερώσουμε γι' αὐτήν τήν περίπτωση τοὺς Α-προσδιορισμοὺς ὡς “πρωταρχικό χρόνο” ἀπὸ τίς Β-σχέσεις ὅπως τὸ κάνει καί ὁ Heidegger. Στὸ βαθμὸ πὺ οἱ Α-προσδιορισμοὶ ὁμως ἀναφέρονται σὲ συμβάντα, ἡ Β-Σειρὰ μπορεί — γι' αὐτήν τήν ἐφαρμογή — νά εἶναι ἡ “κατασκευαστικὴ ἀρχή”.

Παρ' ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἐξακολουθῶ νά ἰσχυρίζομαι: ἡ εμπειρία τοῦ χρόνου δέν εἶναι κατανοητὴ χωρὶς τήν παραδοχὴ τῆς ὑπερβατολογικῆς ἰδεατότητας τοῦ χρόνου.

Μετάφραση: Κατερίνα Διάπση